

הנצח שבנפש

בראש פרק י"ד בספר דברים מנמקת התורה את איסור ההתגודדות ותלישת השערות (שימת הקרחה) על מת — משום שבני ישראל הם בנים לה', גוי קדוש ועם סגולה.

הפסוקים האלה חשובים הם להבנת תפיסת העולם של התורה כולה. כי ההתגודדות ועשיית הקרחה במידה שהן ביטוי לתודעת החדלון, הן נסיון של פגיעה בנצח שבנפש. יש לדעת שהנצח אינו ההמשך האינסופי של החיים בזמן — רק הביטוי הראציונלי של הנצח הוא ההמשך האינסופי של החיים בזמן — אלא הודאות של הקיום עצמו.

כשהנצח בנפש הוא בתקפו אין הוא נפגע מן הידיעה (הראציונלית) שסוף אדם למיתה אף על פי שידיעה זו מאושרת כראוי על ידי הנסיון. כי הנצח שבנפש חזק ממנה בהרבה ואין בכוחה לערערו ואף לא להתלישו. במקום שהנצח שבנפש נפגע נוצרות מפגיעה זו דרכים ושיטות שונות: (א) הפאראנויה של המוות והאמונה שמקורו של המוות במאגיה השחורה והרדיפה אחרי המכשפות הגורמות למוות; (ב) החניטה ובנין הפירמידות כדי להתגבר באופן פיסי על המוות; (ג) האמונה בהישארות הנפש ובתחיית המתים; (ד) ההשקעה של עבודה מאומצת כדי לחדש את הרגשת הנצח שבהווה; (ה) השיטה „אכול ושתה כי מחר נמות“; (ו) ההתיאשות מן העולם והשקיעה בפסימיזם; (ז) מאמץ לשחרר את האדם מן היקום, לביטול הקשרים עם היש בכלל, לביטול הקשרים עם ה„אני“ ועם ה„שלי“ ולהגיע ל„אין“ (בודדהיזם).

המקור של השיטות האלה החשובות בתרבות האדם (ובתרבות ישראל שהיא חלק מתרבות האדם) הוא בסתירה שבין הנצח שבנפש ובין הידיעה על המוות. על סתירה זו עמד פרויד ועליה עמד באחרונה פראנק בורקנאו במאמרו: סתירת המוות בהיסטוריה. (שפורסם אתרי מותו בירחון הגרמני „דר מונאט“, דצמבר 1959).

במאמרו על המלחמה ועל המוות פיתח זיגמונד פרויד את הרעיון שקיימת סתירה בענין המוות. הוא חולק על הסברה שקיים פחד ממשי מפני המוות, ועמד על כך שהדימוי של מותו של האדם עצמו אינו בר־גישום בנפש, ושהבלתי־מודע הוא בן אלמוות. הפחד מפני המוות הוא תופעה חולנית, פוביה הבנויה על פחדים בלתי־מודעים אחרים שדבר אין להם עם המוות ורק הועברו עליו כעל מושא קיצוני של התודעה. ידיעתנו על המוות אינה אלא ידיעה על המוות של אחרים, אנתנו יודעים ומסיקים מתוך הנסיון שעל כל האנשים למות, אך אין לנו אפשרות להעתיק הכרה זו אל עצמנו אלא באופן שכלי בלבד. היחיד חי בהרגשה שלא יאונה לו כל רע. רק בראות האדם את המוות מכלה אנשים הקרובים לו מאד והנוגעים ללבו מתערערת ודאות זו, אך אינה מתערערת אלא לשעה, באופן חולף בלבד.¹

בורקנאו מעיר שיש בזה חידוש לגבי הפילוסופיה המקובלת, כי בפילוסופיה המקובלת תודעת האל־מוות היא תופעה משנית, מוסקת: תוצאה של התגלות אצל המאמינים, שהאלהים גילה לבני־האדם שהם נצחיים ושאינ המוות מכלה אותם כליל, או תוצאה של עיון מטאפיסי, ולדעת הכופרים והספקנים: תוצאה של חפץ קיום מוטעה של האדם, אבל לדעת פרויד האלמוות הוא משהו ראשוני, דבר הקודם לכל נסיון ולכל מחשבה, דבר הטבוע באדם מלידה, מעין ארכיטיפוס הטבוע בגזע האנושי כולו. (פרויד עצמו, בהתאם להשקפת עולמו הראציונאליסטית, על אף ניתוחו המעמיק, מחזיק בדעה המתנגדת לאלמוות. הוא חושב את האמונה באלמוות ל„אגדה של אומנות“, כי מבחינה שכלית־מחשבתית אין כל יסוד לאמונה זו). לדעת בורקנאו ההתנגשות בין הנתון הראשוני של הנצח

1 השאלה המתעוררת כאן היא אם המוות של אנשים הקרובים והנוגעים ללבנו הוא נמנע (כלומר אינו בר־גישום בנפש) כמוות של עצמנו או לא. כנראה שהמצב הוא כך שבה במידה שהקרוב לנו הוא חלק מעצמותנו, מן המודע והבלתי־מודע כאחד, — ההתנגדות לדימוי של מותו היא חזקה. ובה במידה שמותו נוטל מאתנו את טעם חיינו (שהוא העיקר בחיים) — הדימוי של המוות אינו בר־גישום, ובמקרה של מוות עשוי החדלון להדור חדירה ממשית לנפש האדם ולדחות את הנצח שבנפש. (ובנידון זה נראה לי שיש לסטות מן הגישה ששימשה יסוד לניתוחו של פרויד).

שבנפש לבין הידיעה על המוות היא הכרחית. זוהי סתירה עמוקה בהוויה האנושית שאין מנוס ממנה ואי־אפשר לסלקה. האדם מרגיש שהודאות של האל־מוות הקיימת בעומק פנימיותו מופרכת על ידי שכלו, ועל ידי ההכרה־הפירכה הזאת של השכל נעשים החיים כולם מעשה הונאה האיום ביותר. בניגוד לדיעה זו רצוני להעיר שהנסיון מלמדנו כי יש אנשים שאין הרגשת החדלון חודרת לתוך נפשם, ואין ההתנגשות הכרחית אצלם, מכאן שאין כוחה של ההכרה־הפירכה של השכל גדול להביא בהכרח לידי התנגשות, ויש אנשים ויש גילים בחיי אדם ויש תקופות בתרבות האדם שהחדלון חודר לנפש ושההתנגשות שבין שני הנתונים מחריפה בהם.

בורקנאו מעורר את תשומת לבנו על תורה אחרת של פרויד והיא תורתו על הבלתי־מודע שאינו בתוך הזמן אלא מחוץ לזמן, והוא מעיר שכשם שהבלתי־מודע הוא מחוץ לזמן, כך גם האלמוות הוא מחוץ לזמן. האלמוות הוא פילוגיניטי באדם, לא כן המוות שהוא מאורע בזמן (הקובע את סופיות החיים), ועל כן אינו אפשרי מחוץ לקטגוריה של הזמן. לפי מה שהעירותי למעלה נראה שיש גם חדירה של החדלון לבלתי־מודע שהוא מחוץ לקטגוריה של הזמן, אלא שהחדירה הזאת אינה קיימת אלא במקרים מיוחדים, ואז נכון הוא שהקונפליקט בין חוויית המוות (לא בין ההכרה של המוות), ובין הודאות של האלמוות אינו קונפליקט בין אמת נסיונית מרה לבין אילוסיה יפה ומטעה של הבלתי־מודע, אלא קונפליקט בין שתי ממשויות מרכזיות בנפש. במקרה זה הקונפליקט עשוי להביא לידי שיתוק נפשי או לאיבוד לדעת. כפי שהודגש הפחד מפני המוות, אימת המוות הוא לפי פרויד פחד חולני, פוביה. בורקנאו טוען נגדו שהפוביה של החדלון שונה הוא מן הפוביות האחרות, שלא כל אדם הוא פוביקן ושאמת המוות משותפת היא לכל בני אדם. בניגוד לדעתו של בורקנאו יש לדעתי להדגיש שאין אימת המוות משותפת לכל אדם ושהמצב אינו שווה בכל הגילים, וגם אם לא נסכים לדעתו של פרויד שאימת המוות היא פוביה, הרי השתלטותה בנפש היא מצב יוצא מן הכלל.

לפי בורקנאו הרגשת החדלון קשורה ב"טראומה של הלידה" שעליה עמד פרויד. טראומה זו מקורה בסכנת החנק ובפחד מפני החנק שמרגיש העובר בשעת הלידה. החווייה הזאת נשארת תקועה בבלתי־מודע. המוות הוא תהליך של חנק, חוסר נשימה של הלב והריאות ואימת המוות היא

אימה מפני החנק, וסימניה דפיקות הלב וחוסר נשימה. אימת המוות — כך סבור בורקנאו — אינה אימה המועתקת באופן דמיוני לתחום אחר, אלא היא קשירה בלתי־מודעת של תוויית האימה ה„זכורה“ לאדם משעת הלידה עם החוויה העתידה לבוא בשעת המיתה. היסוד לאימת המוות הוא איפוא פחד ממשי, וודאות המוות נקנית באופן הדרגתי על ידי לימוד ונסיון חיצוני, ובתקופת ההזדקנות של האדם גם על ידי הנסיון הפנימי של הבלות האורגנית.

כפי שהעירותי אין הדברים האלה של בורקנאו נכונים אלא לגבי מקרים מיוחדים (אם כי יתכן שהם רבים), לגבי גיל מסוים, לגבי מצבי נפש ומצבי תרבות מסוימים, שאז יתכן והטראומה של הלידה חוזרת וניעור רה בנפש, אבל לגבי הרבה בני אדם ובתנאי בריאות ובתנאי תרבות רבים נכונה יותר דעתו של פרויד שאין הרגשת החדלון תקועה עמוק בנפש. החדלון קשור בעיקר ב„אכילה מעץ הדעת“ בלשונו של ספר בראשית, ולא בטראומה של הלידה.

הנתונים הראשוניים שהם עיקר מגענו עם הנעלם הם נתונים כלליים מאד והם משותפים לכל אדם. חשובים מהם הם הנתונים המשותפים לו ולבעלי־חיים אחרים והמשוקעים בבלתי־מודע. הנתונים הראשוניים מן הסוג הראשון ומן הסוג השני מציפים את חלומותיו של אדם ומוצאים את ביטויים בשירתו. בורקנאו מדגיש שלסתירה אין זכר בבעלי־חיים אחרים. החיה פוחדת מפני המוות בהיותה בסכנה, אבל אין לה ודאות של אלמוות וההעמדה של אימת המוות מול הודאות של האלמוות מיוחדת היא לאדם והיא נציגה של הישות הנצחית בנשמת האדם, של צלם האלהים. (בניגוד לדיעה זו יש מקום למחשבה שמקורו של האלמוות הוא בקיום, בחיים בכלל, והוא משותף לבעלי חיים רבים, אלא שההתנגשות המודעת עם המוות בזמן שאין סכנה נשקפת לחיים מיוחדת היא לאדם).

אם הנחתנו דלעיל נכונה שהדיעה על המוות אינה ארכיטיפוס הנכנס בהכרח למודע כדעתו של בורקנאו, הרי מקומה של הרגשת החדלון הוא בעיקר במודע ואינה חודרת לבלתי־מודע אלא במקרים מיוחדים, וודאות האלמוות שולטת בבלתי־מודע, ובמודע היא קיימת באופן מקביל לדיעה על המוות, וכיוון שהודאות היא בדרך כלל חד־משמעית וללא

לבטים היא חזקה יותר מן הידיעה על המוות, והחדלון שאינו ניתן לדמותו נדחה מפני האלמוות הנקלט גם הוא מצדו במידת מה במחשבה כקיום שהוא בלתי-תלוי במציאות, כקיום פאראדוקסאלי שאינו מוגבל בזמן ואין הזמן מכלה אותו, והעובדה שהקיום הזה עומד בסתירה לנסיון אינה מערערת אותו.²

בורקנאו סבור שהאדם הקמאי (שלפני התקופות ההיסטוריות) דחה את ההכרה של המוות. הוא לא ידע את ההכרח למות משום שלא רצה לדעתו, וכשם שהרבה מן הפרימיטיבים כופרים בעובדה של ההולדה, של קליטת הזרע המביאה לידי הריון ולידה, אף על פי שהדבר ידוע להם על ידי נסיונם בהרבעת בעלי-חיים, כך כפר במוות. מניחים שבשלב הקדום ביותר בחייו של האדם הקמאי, שנמשך מאות אלפים בשנים לא היתה קבורת מתים נהוגה, אף על פי שהגיע כבר להתפתחות ניכרת של מכשירים, של כלי מלאכה. החיים לא התענינו במתים ועזבו אותם למאכל לעוף השמים ולחיות השדה ולכליון.³ בדרך כלל מתוארים בני האדם הראשונים כיצורים בלתי מוזיקים, יצורים שלווים המלקטים ואוכלים גרגרים, פירות, צמחים ובעלי-חיים קטנים. אחריהם נעשו בני האדם רבים במספר ותחומי נדידתם נתרחבו. הם הגיעו לאזורים רבים שהאקלים קשה בהם, נתקלו בסכנות שלא ידעו עליהן קודם, והתגברו עליהן על ידי ריסון האש לשם שימוש בה, ועל-ידי הצייד שהביא להם אוכל ולבוש. כל צעד וצעד מן הצעדים הממלטים ממוות מקורו באימו של המוות עליהם ובכשרון להביט ישר לעיניו של המוות, דבר שלא היה צורך בו לאנשים שחיו בתנאים הקדומים. צעדים אלה הם נסיונות להתגבר על המוות, להכניע את המוות, אבל כיון שהדברים נעשו עכשיו מודעים והחברה כולה נכנסה לפעולות

2 גם בחנ"ך קיימת הסתירה בענין המוות. מצד אחד יש דאגה רבה למת שישכב עם אבותיו, ומן הצד האחר ידוע שחיי אדם הם כמים המוגרים ארצה אשר לא יאספו; אפשר לשאול את המת ולקבל ממנו תשובה על העתיד לבוא ויחד עם זה האדם הוא כמו ענף שכלה והולך.

3 התיאור הבא של ההשתלשלות מן האדם הקמאי עד משה רבנו לקוח ממאמרו הנזכר של בורקנאו שיש בו סכימאטיות פשטנית. יתרונו הוא בזה שהוא עשוי לעזור לנו בהבנת הולדות התרבות מבחינת הנצח שבנפש. מן הצד השני התיאור בנוי על השקפתי המנוגדת בחלקה להשקפתו של בורקנאו.

משותפות ומכריעות נגד המוות, הרי הביאו את המוות יותר קרוב לתודעה היום-יומית ועשו את ההכרח הסופי למות מודע, ברור וקרוב.

מניחים שתקופה מאוחרת יותר הביאה להתפתחות רוחנית פנימית חדשה. הקונפליקט בין המשמעות הגדלה והולכת של המוות עקב הסידורים המרובים שנעשו הכרחיים והעמל הרב ששיקעו בהם, לבין הכפירה העק-שנית במוות, גבר והגיע לממדים עצומים. ראו בני האדם שאי אפשר למנוע את המוות למרות כל המאמצים, ומצד אחר נשארו מחזיקים באל-מוות, שהוא תנאי לקיום בכלל. עכשיו אנו נתקלים בקבורת מתים. זוהי ראייה לכך שעקרון הדאגה עבר גם על המתים, שגם הם צריכים לכסות ולמזון כדי להציל את קיומם. ואחר-כך דאגו לצבוע אותם צבעים חיים ולהגן באופן זה על חייהם, כדי לגרש את המוות, למען לא יהיה המוות קיים. היו שבטים שהאמינו כי המוות אינו אלא תוצאה של מאגיה שחורה. בשם העקרון הזה רדפו את המכשפות. הציד הוא שהוציא את האדם הקדמון מתוך המצב של "גן העדן", של התמימות. הציד, שביסודו אינו אלא המשכה של התנהגות חיתית במכשירים אנושיים, חולל מהפכה בחיי האדם.

מכאן נפתחה הדרך אל התרבויות הגדולות של הנהרות: תרבות ארם נהרים, תרבות מצרים ותרבות האינדוס. באלף המכריע, אלף המעבר, שהוא האלף הרביעי לפני הספירה.

באלף הרביעי לפני הספירה אנו נתקלים בקידמה גדולה בתרבות. נוצרה מדינה, נוצר שלטון מרכזי ומנגנון, ועיקר החידוש הוא בזה שהרבה יותר אנשים חיים יחד בעיר אחת. ריבוי האוכלוסים הוא גדול פי כמה מאשר לפני כן, והם חיים יחד ועושים להם שם, אינם מתפזרים על פני הארץ והגיעו להישגים (טכניים ומשקיים) הרבה יותר גדולים מאשר לפני כן, מעולם לא חלמו בני האדם על הישגים כאלה, על קנה מידה גדול כל כך. שני הדברים, הריבוי וההישגים, דומים לריבוי וההישגים שבזמננו. (בימינו אחרי ששת אלפים שנה עלו שוב הריבוי וההישגים וגדלו בבת אחת). האנרגיה זרמה אז למפעלים הגדולים בבנין התרבות הגבוהה. המנגנונות של ויסות הנהרות הם החידוש הגדול של תרבות האלף הרביעי. היכולת הטכנית גדלה באופן פתאומי ומפתיע, ובה בשעה, במקום התחבולות הפשוטות להחייאת המתים על ידי צבעים חיוניים, באו אמצעים

מדעיים של החניטה כדי לשמור את הקיום החמרי לנצח ולפתור את בעיית המוות.

לימים נשתחררה אמונת האלמוות מן התלות בשמירת הגוף החמרי, מן החניטה. כך היה בדת אוסיריס, שלימדה כי לא חניטת הגוף כי אם אורח החיים של הצדיק הוא השומרו ומבטיח לו אלמוות. פולחן השמש במצרים וכן בנין הפירמידות שהעיקר בהם המסע אל השמש הוא ארכי-טיפוס עיקרי, ששלט בתרבות מצרים מתחילתה המיתית עד „תקופת ההשכלה“ הגדולה של אַחַנְתוֹן. (אַחַתוֹן הוא השמש, המאיר הנצחי, המשמיד את כל אלי המוות, ופולחן-היחיד של השמש הוא ביטוי השכלתי לכפירה בחיים שאחרי המוות). אבל אַחַנְתוֹן לא הצליח במהפכה שלו, ומהפכת משה רבנו הצליחה בישראל.

וגם בישראל התרבות של הבית השני והתרבות היבנאית שהיא תרבות מאוחרת (אחרי ה„ראציונאליזציה“ הדתית) יש בה משום חידוש המיתוס בנוסח חדש. זוהי התפרצות של נתונים קמאיים לתרבות העברית הצרופה שהיא המשכה של תרבות אַחַנְתוֹן. (באופן מקביל חלה התפרצות אסיאנית לתוך העולם היווני).

אין פאַראַנזיה גלויה של המוות, אין „תיאוריה“ שכל המוות מקורו במאגיה שחורה, אבל יש פחדים שהם ביטוי לירידת העות, לחולשה שחלה בנצח שבנפש. התגברו הנתונים של „סוף העולם“ ושל המשיחיות. שוב לא די בהרגשה שהדבקים בה' חיים כולם יחד בהווה, חיים שאינם אלא האלמוות הראשוני הטבוע בנפש האדם והעתקתו לתחום המודע. מתגנבת לנפש הדאגה לקיום. מתגברת המועקה, ואין כוח לעמוד בפני הרודף הבא מן המודע. ויש הכרח בביטוי מחדש, בביטוי מיתי לאלמוות, לנצח שבנפש. והביטויים הם שונים: תחיית המתים, עולם הבא, ימות המשיח, והצורות של ביטויים אלה הן שונות זו מזו. והם החזיקו מעמד בתודעה היהודית עד שבאה ראציונאליזציה חילונית ועד שנתגלגל עולם הבא בעתיד המזהיר של האנושות ותרבותה, ועד שנתגלגלה המשיחיות בסוציאליזם וכו'. ושוב אנו עומדים כיום הזה ומצפים ליישוב חדש של הסתירה העולמית בין האלמוות הטבוע בנפשנו לבין המוות החודר לנפש מתחום ההכרה. מה יהיה היישוב החדש אין אנו יודעים בדיוק, אבל ברי לנו שהוא יכיל ביטוי מחדש לאלמוות שבנפש.

אין להניח שישוב האדם לאמונה שמקור המוות במאגיה שחורה, וכן אין להניח שישוב לחניטה, וגם לא להישארות הנפש ולתחיית המתים, אלא יש לשער שישקוד על חידושה של הרגשת הנצח שבחיים, על הגברת העוז שבחיים כדי שהנצח ישאר בתוקפו ולא יתערער. אם יצליח האדם המודרני להתגבר על הקשיים העיקריים שבעולמו שהם: ריבוי האוכלוסים, חיי הכרך וההישגים הטכניים, כלומר אם יצליח לעכל את החידושים האלה בלי שתתגבר בו הרגשת החדלון, יזכה לתרבות הבנויה על הנצח שבנפש.